

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 342.1 (045)

Н. М. Оніщенко,
доктор юридичних наук,
професор

Omne ius hominum causa constitutum est
(Кожний закон повинен прийматися в інтересах людей)

ПРОТИРІЧЧЯ МІЖ ДЕРЖАВОЮ ТА ПРАВОМ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ, МЕТОДИ ТА СПОСОБИ ПОДОЛАННЯ

У сучасній юридичній науці досить повно досліджені проблеми взаємодії, єдності, відмінностей держави і права в сучасному світі. Що стосується їх протиріч, то ця проблема, що має велике не тільки теоретичне, але й практичне значення, не знайшла достатнього висвітлення ні в рамках монографічних, ні в рамках статейних викладів. Саме цьому подоланню проблеми присвячена представлена стаття.

Ключові слова: держава і право, природа права, соціальний та політичний баланс.

У кризових умовах, що мають місце в сучасному світі, вивчення проблем взаємодії, єдності, відмінностей та протиріч між державою та правом набувають великого, не тільки теоретичного, але й практичного значення [1].

Є аксіоматичним, що держава і право явище соціальної дійсності, які постійно, в тому чи іншому форматі, в тих чи інших ракурсах, під певними кутами зору знаходилися і знаходяться в центрі уваги філософських, політичних, соціологічних, культурологічних та інших напрямів наукових знань.

Не є винятком в аналізі державно-правових явищ і юридична наука. Проте слід визнати, що традиційно в теорії держави і права співвідношення зазначених категорій розглядалися як їх єдність, їх відмінності, їх взаємодія. Стосовно ж протиріч між державою і правом (одного темпорально-просторового континууму) ні в рамках монографічних напрацювань, ні в статейному викладі ця проблема не здобуває належного аналізу та висвітлення.

Чи можливі по суті протиріччя між державою і правом? Спробуємо відповісти на це та інші, пов'язані з цією проблематикою, питання хоча б у рамках їх окреслення та виокремлення.

У праві виявляє себе загальною воля цивілізованих спільнот до самозбереження, тому право і виступає регулятором внутрішнього їхнього життя. Право не лише забезпечує соціальну дисципліну, зобов'язує громадян виконувати належне, відстоює інтереси держави, воно також виражає

і захищає права особистостей, їхні інтереси. Норми права спрямовують індивідуальну енергію в конструктивне русло і забороняють громадянам будь-які руйнівні дії або замах на них. Як регулятор соціального життя, право вступає у дію і там, де не спрацьовують релігійні норми, моральні, інші засоби впливу на індивідів [2].

Природа права досить ретельно досліджується видатними мислителями П. Сорокіним, О. Ященко, Г. Гурвічем та ін.

Право, за П. Сорокіним, це:

1. Сукупність правил поведінки, що вказують на бажану поведінку шляхом поділу прав та обов'язків.

2. Такі правила чи норми, що знаходяться у психіці людини у вигляді правових переконань і поділом на права та обов'язки, які закріплені за тими чи іншими особами в різних ситуаціях.

3. Ці правові переконання реалізуються чи об'єктивуються в різних видах і формах.

Воно, зокрема, об'єктивуються:

1. В правових усних судженнях.

2. Правових обрядах.

3. В писаних законах.

4. В поведінці і вчинках людей.

5. У всій соціально-політичній організації суспільства і у його окремих інститутах та установах [3].

На підставі визначення аналізу та узагальнення А. О. Ященко сформулював наступне визначення права: «Право є сукупністю діючих суспільстві, внаслідок колективно-психологічного

переживання членами суспільства і примусового здійснення органами влади, норм поведінки, що встановлюють рівновагу між інтересами особистої свободи і суспільного блага» [4].

Г. Гурвич формулює поняття соціального права, що є «автономним правом загальної єдності, що об'єктивно інтегрує будь-яку дійсну активну тотальність, яка втілює позачасову позитивну цінність» [5].

Як зазначають сучасні правознавці, право за своєю природою покликане в суспільстві увідповіднати протилежні інтереси різних соціальних суб'єктів, сприяти вирішенню різних соціальних суперечностей, примушуючи сторони шукати компроміси, укладати угоди тощо [6].

Особливо важливою є пресептивна, попереджувальна місія права. Правові норми утримують у собі санкції – саме завдяки їм ця місія в значній мірі і здійснюється.

Оскільки суспільство, як соціологічна реальність, постає як структура нормативно встановленої та координованої поведінки, то заслугою та пріоритетом права є те, що воно не лише впорядковує й інтегрує суспільні дії, зберігаючи цілісність і усталеність суспільного організму, але й сприяє створенню узагальнених, міцних і стійких моделей поведінки. «Впровадження правового регулювання, пише Р. Цишеліус, надає соціальній дійсності стабільності та особливої орієнтаційної впевненості. У плюралістичній боротьбі думок стосовно того, що є дійсно правильним і справедливим, правові норми пропонують пайдійні та гарантовані лінії поведінки» [7]. Завдяки праву поведінка, що відхиляється від норми, утримується в жорстких межах санкцій, відновлюється регулятивний етап речей, що був порушений девіантною поведінкою, соціальні конфлікти позбавляються деструктивної сили, як врегульовані раціонально-договірним способом так право здійснює свою суспільноформуючу та стабілізуючу функції. Ці функції здійснюються засобами адаптації до вимог держави, конкретних осіб, громадянського суспільства, досягнення конкретних цілей по зміцненню соціального порядку, збереженню власної системної цілісності, захисту основних нормативно-ціннісних принципів, моделей належного, ідеалів, що є довготерміновими морально-правовими орієнтирами [8].

Право постійно апелює до людини як істоти соціокультурної, як до істоти, що усвідомлює себе частиною суспільного цілого, готова підкорятися вимогам суспільної волі соціуму, приймати загальноприйнятті і найбільш бажані моделі поведінки, стверджувати духовні смисли.

Багато із спеціалістів у сфері юридичної етнології пишуть про те, що основна мета архаїчного

судочинства – забезпечення гармонії в суспільстві за допомогою примирення сторін. Я. Курчевський пише: «Випликає і така обставина, що суд чи суддя не намагаються призначити найбільш суворе покарання для винного, а прагне, у першу чергу, до забезпечення задоволення потерпілому таким чином щоб він міг налагодити свої відносини з винним» [9].

Тривалий час у правознавчій літературі призначення права окреслювалось його здатністю регулювати суспільні відносини, бути волею державної влади. Але ж насправді для права метою є не держава, не суспільство, не справедливі закони, не соціальний порядок. Його сенс – життя індивіда, людини здатна до органічного і духовно-піднесеного самоздійснення, розкриття всіх своїх потенційних творчих можливостей. Проте для того, щоб сягнути цієї мети, право має бути динамічним, дієздатним, постійно наближатися до конкретного живого індивіда, щоб долати відчуженість людини від права, яка ще так поширена в сучасному суспільстві. Тільки право здатне протистояти катастрофі, що може загрожувати людству в умовах анархії, сваволі, сваволі влади, тероризму. Механістичний підхід до проблем «людини в праві» знайшов прояв у тому, що позитивне право байдуже до людини як такої, воно знає суб'єкта права, тобто носія суб'єктивних прав і обов'язків.

Сучасний етап розвитку права дає особистості чимало підстав ставитися до нього негативно (правовий шігілізм, демагогія, правовий інфантілізм, інші дисфункції правової свідомості). Хоча, з іншого боку, людина покладає на право великі сподівання, які втілюють надії та віру у торжество Справедливості, Істини, Добра, Ідеалу влади. Але досягнення цього залежить від держави, влади, суспільства, людини-особистості, від рівня розвитку її як культурної істоти, усвідомлення нею своєї цінності, здатності, в кінці кінців, сприймати право як цінність, а отже, виконувати свідомо його настанови.

Після цього попереднього аналізу спробуємо класифікувати протиріччя між державою та правом, що можуть виникати і знаходити прояв у досить різноманітних формах:

а) держава зацікавлена у прийнятті закону, який може характеризуватися як несправовий. До речі, ця форма «протиріччя» між державою і правом є найбільш, порівняно з іншими, дослідженою у вітчизняній юридичній літературі; згадаємо хоча б історичну ретроспективу та появу на державницькому рівні нормативно-правових актів про примусову депортацію населення.

Досить цікавим ілюстративним, прикладним положенням може слугувати питання про правові пільги та правові привілеї. Вже наголошувалося, що правова пільга – це правовіріпе полет-

шення статусу суб'єкта, це правомірні винятки, законні винятки, встановлені компетентними органами в нормативних актах.

Правові пільги ці в якому випадку не слід отожднювати із зовнішнім схожим феноменом – привілеями.

У суцільній свідомості привілеї асоціюється з надмірним одержанням благ окремих посадовців поза законом. Система привілеїв одержала, на жаль, широке розповсюдження не тільки у 80–90-х роках, але ще більше в сучасний період.

Саме існування таких привілеїв суперечить ідеї формування правової держави, прищипу соціальної справедливості, рівності громадян перед законом, найчастіше привілеї встановлюються у різних «закритих» нормативно-правових актах [10].

б) Ще одна форма – закони, що з'являються в правовому просторі для регулювання певних суцільних відносин, існують, але не функціонують, оскільки не «влаштовують» державу (*dominant aliquando leges – закони і школи сплять*).

Тоді спостерігається таке явище: закон є, а механізму його реалізації, на жаль, не існує. В цьому випадку відбувається кількісне зростання нормативно-правових актів, що не призводить до якісного етапу правової системи в цілому (*conruptissima re publica plurimae leges – чим ближче держава до занепаду, тим більше в ній законів*).

Протиріччя між державою і правом, а, іноколи, в сучасних умовах, і протистояння між ними призводять до того, що та чи інша норма не сприймається кожним індивідом або навіть суцільством у цілому, що призводить до деструктивних проявів в усіх сферах життєдіяльності.

в) Ще одна форма характеризується протиріччя полягає в тому, що існує загальна потреба у прийнятті того чи іншого закону, проте його поява не влаштовує певні бізнесові кола, партійні групи, політичні сили, або, навіть, окремих посадовців. Отже, результатом є прогалина права протягом певного, іноколи досить довгого часу, що позначається на правовому регулюванні суцільних відносин. Відповідальність за такий етап речей повинна покладатися на державу. Особливо це відчутно в кризових умовах, коли повинні з'являтися закони, що захищатимуть соціально слабші верстви (це підвищення мінімальної заробітної плати, падіння пільг, які вони повинні одержувати тощо).

Нещодавно в інтерв'ю Міністра праці і соціальної політики Людмили Денисової було заголошено на тому, що сьогодні шість мільйонів українців вимушені працювати за кордоном, на різного роду роботах; у більшості своїй це висококваліфіковані працівники, які вимушені в такий спосіб забезпечувати себе і свої сім'ї [11].

Яким же може і повинен стати механізм регулювання зазначеного кола протиріч між сучасною державою і правом як явищами соціальної дійсності?

Заслуговує на увагу те, що в українській юридичній науці сутність держави тривалий час розглядається тільки з класових позицій. Думка про державу як про інструмент регулювання класових суперечностей, організацію, що задовольняє інтереси всіх чи більшості соціальних сил, надкласової організації, інструмент класового компромісу тощо не визнавалася.

Наступна полярна позиція – боротьба з державою, що довгі десятиріччя регулювала всі сфери українського суцільного життя, трактувалася як боротьба проти тоталітаризму та антидемократичних методів соціального та політичного управління. Результатом цієї боротьби повинно було б, на думку неолібералів, стати створення в Україні розгалуженого та добре структурованого громадянського суцільства як макросоціальної демократичної практики. Знищення тотального диктату держави, як вважалося, дасть певний історичний імпульс країні, застійні явища в якій починали серйозно погрожувати її статусу європейської держави. Жорсткою знищувалося галузеве та загальне централізоване планування, підприємства позбавлялися оборотних засобів, потім – приватизація найбільших державних підприємств як нецільових [12].

У результаті шоків перетворень практичні процеси несподівано виявилися далекими від «гламурних» теоретичних конструктів. Головною причиною цього стає некоректна інтерпретація реформаторами особливостей взаємовідносин держави, державної влади, громадянського суцільства та права в Україні. Справа полягає в тому, що для України держава лишається системоутворюючим принципом на всіх етапах розвитку. Це інваріантний принцип її існування. Діяльність держави можна успішно демократично корегувати за допомогою: 1) суб'єктів; 2) інститутів; 3) структур громадянського суцільства; 4) і, безумовно, ефективності, дієвості права як такого. Але не можна позбавити її певної ролі в організації вітчизняного соціального простору, хоча такі спроби в історії країни виникали неодноразово. Наприклад, другий етап перебудови, а потім реформи 1992–1995 рр. Однак, як в історичному минулому, так і зараз, вони призводили лише до періодів соціальних потрясінь, які потім інтенсифікували саме авторитарні тенденції соціального та політичного управління, а отже, до гострих протиріч між державою та принципом верховенства права.

Сучасний стан українського суцільства потребує від наукової спільноти пошуку відповідей

щодо зміни стратегії процесів, спрямованої, в тому числі, на збалансовану взаємодію держави і права. Саме принцип соціального та політичного балансу у взаємовідносинах держави та права повинен стати основою для виправлення та корекції існуючої ситуації.

У цій сфері країна зустрілася сьогодні з найбільшими труднощами. Проблеми у взаємовідносинах вітчизняних пацієнтських структур із суб'єктами та інститутами громадянського суспільства, інститутами сучасного цивілізованого права є настільки серйозними, що в національній суспільній свідомості стали формуватися полярні, досить стійкі уявлення про те, що в Україні закордонні демократичні інституції взагалі не потрібні, що, крім шкоди, для країни вони нічого не принесли.

Щоб розібратися в цьому питанні, слід визначити роль держави як базового елемента української політичної системи, що відповідає за збереження цілісності суспільства та забезпечення його нормальної життєдіяльності. Воно за допомогою адміністративних структур, органів контролю, профілактики та запобігання протиправної діяльності, регулює різпорівневий зв'язок та взаємодію між різними суб'єктами. Соціальний простір структурується так, щоб доля ентропійних процесів (невизначених) у соціумі не перевищувала рівень, за яким починаються системно-структурні дисфункції та стає можливим його розпад.

Оголошення магістральною проблемою сьогодні права людини, визнання інтересів особистості більш вагомими порівняно з інтересами суспільства і держави є класичним постулатом доктрини громадянського суспільства. Однак це не означає і не може означати послаблення ролі держави у захисті та охороні особистості. Більш того, особистість не в змоззі вирішувати проблему власної безпеки та поповнення прав, які порушені скоєнням злочину. Це пріоритет держави. З ростом злочинності держава повинна адекватно посилювати свої функції в сфері контролю над цією. Права людини можуть бути гарантовані тільки в умовах сильної держави, яка в змоззі управляти суспільством та позитивно впливати на особистість.

Сучасна держава – соціальний арбітр, орган вирішення загальних справ, організатор багатьох важливих заходів, без здійснення яких не може нормально функціонувати сучасне суспільство.

Крім того, слід зазначити, що об'єктивно між державою і громадянином можуть і навіть повинні існувати суперечності, проте останні не повинні посилюватися протиріччями між самою державою та правом. Отже, завдання держави – запобігати зростанню, посиленню цих супереч-

ностей, не доводити їх до гострого конфлікту. Слабка діяльність держави в соціальній сфері часто стає причиною гострих соціальних конфліктів, порушенням прав громадян, що закріплені в Конституції України.

Задача держави передбачати, попереджати заростання, посилення цих суперечностей, не доводити їх до гострого конфлікту, протистояння [13]. В даному випадку повинно йтися про відповідальність держави, за бездіяльність її органів і посадовців, за грубі порушення конституційних прав громадян. На жаль, на практиці цього не відбувається, а якщо і відбувається, то надто рідко. Подібне положення породжує відчуття безкарності, всюдозволеності у окремих державних урядовців і у держави в цілому.

Це викликає занепокоєння констатація того, що одним із пайдєєвних засобів, інструментів, за допомогою яких утверджується держава, реалізується її соціальна сутність та спрямованість, є саме право. За допомогою його настанов державна політика в будь-якій сфері: економічній, політичній, соціальній – знаходить вираз та напрями розвитку. Від того, наскільки будуть зрозумілими, підтриманими певними соціумами, індивідами, суспільством у цілому правові настанови, настільки успішними можуть виявитися ті чи інші державні заходи, напрями діяльності, курси трансформаційних процесів, а отже, буде реалізована так звана соціальна цінність сучасної держави. Під таким кутом зору право може розглядатися як певна посередницька ланка між державою та суспільством у контексті їх взаємовпливу, взаємопроширення та удосконалення окремих інститутів та структур.

У зв'язку з цим стає зрозумілим необхідність подолання протиріч, колізій та неузгодженості між державою та правом як явищами соціальної дійсності в будь-яких проявах та формах.

Однією з причин безвідповідальності держави є відсутність ефективних правових механізмів реалізації відповідальності держави перед особою. Завдання українського суспільства – їх створити, оскільки держава не зацікавлена в здійсненні, і тим паче в удосконаленні механізму власної відповідальності. В правовій державі, громадянському суспільстві такої невідповідності у відносинах «держава – громадянин» бути не повинно.

Отже, повинен бути розроблений інститут юридичної відповідальності держави перед суспільством і особою, що дозволить мінімізувати протиріччя між нею та правом. Це, у свою чергу, сприятиме підвищенню авторитету держави, державної влади, владних структур, що є кожен необхідним на сучасному етапі правового розвитку та демократичного перетворення.

Література

1. *Марченко М. П.* Государство и право в условиях глобализации. М.: Проспект, 2008. 6 с.
2. *Онищенко Н. М.* Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи: Монографія / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. К.: Юридична думка, 2008. – 35 с.
3. *Сорокин П. А.* Элементарный учебник общей теории права в связи с теорией государства. Ярославль, 1919. 31 с.
4. *Яценко А. С.* Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. – Юрьев: Алетейя, 1999. 15 с.
5. *Философия и социология права: Избранные сочинения / Г. Д. Гурвич; пер. с фр. М. В. Антонова; пер. с англ. М. В. Ворониной.* СПб.: Издат. Дом С.-Петербург. гос. ун-та, 2004. – 55 с.
6. *Онищенко Н. М.* Проблеми ефективності законодавства: сучасна доктрина та потреби практики // Судова апеляція. 2006. № 2 (3). С. 10-15.
7. *Цителіус Райнгольд.* Філософія права / Є. М. Причепій (пер. з нім.). К.: Тагдем, 2000. 300 с.
8. *Алексеев С. С.* Линия права. – М.: Статут, 2006.
9. *Цит.: Подгурецкий А.* Очерки социологии права. М.: Прогресс, 1974. 103 с.
10. *Матузов Н. И., Малько А. В.* Теория государства и права: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 2006. 527 с.
11. *Денисова Л.* Полтора миллиона украинцев выпущены хотя бы временно зарабатывать за границей // Наша судьба. – № 25. – 25 июня 2009. – 2 с.
12. *Онищенко Н. М.* Взаємодія громадянського суспільства і держави: сучасні погляди, виміри та підходи // Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи: Матеріали методологічного семінару. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАП України, 2008. С. 44-47.
13. *Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: Монографія / У двох книгах / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка; / Книга перша: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / Відп. ред. Н. М. Онищенко. – К.: Юридична думка, 2008. 31 с.*

Н. Н. Онищенко

Противоречия между государством и правом: причины возникновения, методы и способы преодоления.

В современной юридической науке достаточно полно исследованы проблемы взаимодействия, единства, различий государства и права в современном мире. Что касается их противоречий, то эта проблема, имеющая большое не только теоретическое, но и практическое значение, не обрела достаточного освещения ни в рамках монографических, ни в рамках статейных изложений. Именно этому преодолению проблемы посвящена представленная статья.

N. N. Onishchenko

The contradictions between the state and the law: causes, methods and ways to overcome.

In modern jurisprudence are full enough investigated problems of interaction, unity, distinctions of the state and the right in the modern world. As to their contradictions this problem having big not only theoretical, but also the practical value, has not found sufficient illumination neither within the limits of monographic, nor in frameworks article statements. Presented article is devoted this overcoming of a problem.